manlarının güvenliğini sağlamak, tüccar ve yolcu gemilerini korsanlardan korumak, İstanbul, Anadolu ve Rumeli'ye gidecek zahire yüklü gemileri korsanlardan ve yabancı taarruzundan muhafaza etmek düşüncesi rol oynamıştı. XVII. yüzyılın ikinci yarısına doğru kalabalık bir ticaret merkezi haline gelen şehir fizikî bakımdan da büyümüştü. Nitekim bu sıralarda şehri gören Evliya Çelebi, nüfusu çok abartmakla birlikte yapıları ve durumu hakkında dikkate değer bilgiler verir. Ona göre Nil'in kenarında büyük bir şehir olan Dimyat'ta irili ufaklı 7600 ev, kırk mahalle, 260 sokak, 150 kadar cami ve mescid, 2060 dükkân, seksen altı mektep, dört hamam, on sekiz han, otuz iki kahvehane vardı. Bu rakamlara dayanarak şehrin 30.000 civarında nüfusa sahip orta büyüklükte bir yerleşme merkezi haline geldiği söylenebilir. Evliya Çelebi'nin şeyhülbeled defterinden hareketle burada "3 kere 100.000" (300.000) kişinin yaşadığını yazması doğru olmamalıdır. Evliya Çelebi ayrıca şehirde yedi hıristiyan, bir yahudi, bir kıptî mahallesinin olduğunu, Ermeni ve Avrupalı tüccarların sürekli gelip gittiklerini, gayri müslimlere ait yedi kilise ve 600 hânenin (yaklaşık 3000 kişi) bulunduğunu da belirtir. Bu dönemde şehirdeki en önemli ekonomik faaliyeti ticaret ve dokumacılığın teşkil ettiğini yazan Evliya Çelebi, dokumacı esnafına ait 600 işletmede kıymetli Dimyat alacasının dokunduğunu, özellikle pirinç ticaretinin çok önem kazandığını ve 140 dükkânın bu işle uğraştığını, ayrıca balıkçılığın da ekonomik hayatta rol oynadığını yazar. Onun belirttiğine göre Nil kenarında büyük ve süslü konakları bulunan şehrin sokakları daima kalabalıktı. Dokumacı ve tüccarlar dışındaki halk başlıca geçimini pirinç, şeker ve balıktan sağlıyordu. Gemilerle gelen mallar gümrük ve ağa sarayının önündeki meydana yığılırdı; pirincin çoğu ise İstanbul'a saraya yollanırdı (*Seyahatnâme*, X, 736-749).

Evliya Çelebi'nin, tüccarları olmasına rağmen yabancı devletlere ait bir balyosun bulunmadığını belirttiği Dimyat'a birçok Avrupalı seyyah da geldi. Bunlar özellikle limanın önemini vurgulayarak ticaretin büyük ölçülere ulaştığını yazarlar. 1676'da Vansleb, 1717'de Paul Lucas, 1730'da Granger, 1738'de İngiliz Richard ve Venture de Paradis bu seyyah ve yazarların en önemlilerindendir. Vansleb, irili ufaklı 500 geminin Anadolu'ya ve İstanbul'a sürekli pirinç taşıdığından bahseder. Dimyat dışarıdan gelen ve Mısır içine sevkedilen mallar için de bir antrepo özelliği taşıyordu. Meselâ 1723 yılında Mısır'daki kıtlık sırasında Akdeniz limanlarından tedarik edilen zahire İskenderiye ve Dimyat iskelelerine getirilerek dağıtılmıştı.

1730'da şehir, Mısır'a göç eden Şam hıristiyanlarının yerleştikleri alanlar arasında yer aldı ve böylece ticaret hayatına yenilik geldi. XVIII. yüzyılda Dimyat'ın Doğu Akdeniz limanları ve Avrupa şehirleriyle (özellikle Fransa, İtalya) işlek bir ticareti mevcuttu. Mısır arşivlerindeki Osmanlı irad ve gümrük defterlerinin verilerine göre Dimyat'ın Mısır hazinesine gelirleri 1108'de (1696) 49 kese 19.210 kuruş iken bu meblağ artarak 1197'de (1782-83) 62 kese 14.530 kuruşa ulaşmıştı. Dimyat pirinci İstanbul'a, Anadolu'ya, Rumeli'ye satılır, Avrupa ülkelerine ihraç edilirdi. 1772-1776 yıllarında Bulutkapan Ali Bey (Ali Bey el-Kebîr) ve Ebü'z-Zeheb Muhammed Bey isyanları döneminde Dimyat önemli günler yaşadı. Dimyat'tan ihracatın yasaklanması ve Avrupa gemilerinin gelişine engel olunması Fransa konsolosunun itirazına yol açmıştı.

1798'de Fransa'nın Mısır'a saldırısı esnasında Dimyat yine önemli siyasî olaylara sahne oldu. Fransızlar aynı yıl Dimyat'ı alarak Mısır topraklarında ilerlediler. Napolyon'un Fransa'ya dönüşünden sonra Ekim 1799'da Kléber buradan karaya çıkan Osmanlı kuvvetlerini yendiyse de daha sonra İngilizler Dimyat'ı işgal edip Osmanlılar'a geri ve
1805 yılları arasında Mısır'ı
yasî döneminden Dimyat d
Kavalalı Mehmed Ali'nin (Pa
manlı valileriyle mücadelele
Vali Hüsrev Paşa Temmuz
çarak Dimyat'a sığınmış ve s
etmişse de yakalanıp Kahire
müştü.

1819'da Mahmûdiye Kanalı'nın açılmasından sonra Nil ticareti önemli ölçüde İskenderiye'ye geçti. Dimyat ise Suriye ve Filistin'le olan ticaretteki yerini koruyabildi. Mehmed Ali Paşa devrinde 1840'ta Dimyat'ın nüfusu 25-30.000 civarındaydı. 1879 sayımında 32.000 olan nüfus 1947'de 53.625'e ulaştı. Abbas Paşa'nın valiliğinde Dimyat'ta imar faaliyetlerinde bulunuldu. Askerî kışlalar, okullar, gümrük binaları yapıldı.

Günümüzde Dimyat Limanı'nın önemi daha da artmıştır. Şehirde dokuma ve deri işleri, balıkçılık, konservecilik, pamuk sanayii önemli yere sahiptir. Dimyat ilinin yüzölçümü 589 km², nüfusu 808.000'dir (1990). Dimyat şehrinde güzel camiler mevcuttur. En eski cami Ebü'l-Meâtî Camii'dir (Fâtih Camii). Şehrin nüfusu 1985'te 118.000 idi.

Türkiye'de halk arasında Dimyat adı bir deyimde (Dimyat'a pirince giderken evdeki bulgurdan olmak) tarihî ve ticarî özelliğini aksettirir şekilde hâlâ yaşamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, I, 213 vd.; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, II, 602 vd.; IV, 58; Ahmed b. İbrâhim el-Hanbelî, *Şifâʾü'l-ḳulûb fî menâḳıbı Benî Eyyûb*, Bağdad 1978, s. 302-309; Pîrî Reis, *Kitâb-ı Bahriyye* (nşr. F. Kurdoğlu — H. Alpagot), İstanbul 1935, s. 720-721; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, X, 736-749; Venture de Paradis, *Observations sur l'échelle de Damiette*, Paris 1784; Vâsıf, *Târih* (İlgürel), s. 267-270; Cebertî, *ʿAcâʾibü'l-âs̱âr*, Bulak 1297, IV, 68; Cevdet, *Târih*, III, 294; VII, 59, 233 vd.; Ali Paşa Mübârek, *el-Ḫıṭaṭü't-Tevfîḳıyye*, Kahire 1306, XI, 36-57; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *el-Mücmel fî târîḫi Dimyâṭ*, İskenderiye 1949; Ahmed b. Zeynî Dahlân, *el-Fütûḥâtü'l-İslâmiyye*, Kahire 1968, II, 6-19; Albert Hourani, "The Syrians in Egypt in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Colloque international sur l'histoire du Caire*, Berlin 1969, s. 221 vd.; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî — Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîḫu'l-baḥriyyeti'l-İslâmiyye fî Mıṣr ve'ş-Şâm*, Beyrut 1981, s. 46-49; Abdurrahman er-Râfiî, *Târîḫu'l-ḥareketi'l-ḳavmiyye fî Mıṣr*, Kahire 1981, I, 223-224, 233-236; Selâm Şâfiî Mahmûd, *Ehlü'z̠-z̠imme fî Mıṣr*, Kahire 1982, s. 150-152; Seyyid Muhammed es-Seyyid, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, İstanbul 1990, bk. İndeks; Georges Salmon, "Rapport sur une mission à Damiette", *BIFAO*, II (1901), s. 71-89; A. Rémondon, "A propos de la menace byzantine sur Damiette sous la règne de Michel III", *Byzantion*

ABDÜLMÜ'MİN ed-DİMYÂTÎ

عبد المؤمن الدمياطي

bk. **DİMYÂTÎ, Abdülmü'min b. Halef**
Muhaddis.

DİMYÂTÎ, Abdülmü'min b. Halef

(عبدالمؤمن بن خلف الدمياطي)

Ebû Muhammed Şerefüddîn
Abdülmü'min b. Halef
b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî
(ö. 705/1306)

Muhaddis.

613 yılı sonlarında (Mart 1217) Mısır'da Tinnis ile Dimyat arasındaki Tûne adasında doğdu. Bu sebeple Tûnî nisbesiyle de bilinir. Ayrıca onun Ebû Ahmed

künyesi ve İbnü'l-Câmid lakabıyla anıldığı da söylenmektedir. Tahsil hayatına Dimyat'ta, iki kardeş fakih Ebü'l-Mekârim Abdullah b. Hasan es-Sa'dî ile Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan es-Sa'dî'den Şâfiî fıkhı okuyarak başladı. İlk okuduğu kitap, hocası Ebû Abdullah Hüseyin'in *el-Lümʿa fî aḥkâmi'l-bidʿa* adlı eseri oldu. Sadece fıkıh ve usûl-i fıkıh okumaya kararlı iken hocası Ebû Abdullah Muhammed b. Mûsâ onu hadis öğrenmeye teşvik etti. Bunun üzerine yirmi üç yaşında iken çeşitli ilim merkezlerini dolaşarak hadis tahsiline başladı. Dimyâtî, Georges Vajda'nın onun *Muʿcemü'ş-şüyûḫ* adlı eserinden tesbit ettiğine göre 636'da (1238) ve 639'da (1241) İskenderiye'ye gitti ve oradaki muhaddislerden faydalandı. 640-642 (1242-1244) yıllarında Kahire'de kalarak Mısır'ın tanınmış hadis hâfızı Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî'den hadis okumaya başladı ve Mısır'da kaldığı süre içinde ondan hiç ayrılmadı. Burada ayrıca İbnü'l-Mukayyir, İbnü'l-Muhtâr gibi âlimlerden rivayette bulundu. 643-644 (1245-1246) yıllarında hac için gittiği Mekke'de ve Medine'de kaldı, Yenbû'a gitti. 645'te (1247) Suriye'ye geçti. Orada bir yandan hadis okuturken bir yandan da İbn Mesleme ve daha başka muhaddislerden hadis rivayet etti. Suriye'den Bağdat'a gitti. 650 (1252) yılında Bağdat'a ikinci defa gitti; bu arada Musul, Humus gibi ilim merkezlerini dolaştı. Bağdat'ta kıraat, fıkıh ve hadis âlimi İbnü'l-Hayyir, Hama'da İbn Revâha ve Safiyye el-Kureşiyye, Halep'te o devrin tanınmış muhaddisi Yûsuf b. Halîl, Mardin'de Abdülhâlik en-Niştibrî, Harran'da Îsâ b. Selâme gibi tanınmış hocalardan hadis okudu. Onun bu seyahatleri 656 (1258) yılına kadar devam etti. Bu uzun tahsil hayatı boyunca 1300 hocadan hadis öğrendi.

Hocaları daha hayatta iken hadis rivayet etmeye başlayan Dimyâtî, Kahire'de Mansûriyye Medresesi'nde muhaddislerden meydana gelen bir topluluğa hadis okuttu ve burada ders veren ilk âlim olarak tanındı. Eserleriyle meşhur olan birçok âlim ve muhaddis ona talebelik etti. Bunların başında Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî, İbn Seyyidünnâs el-Ya'murî, Alemüddin el-Birzâlî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, Zehebî ve Takıyyüddin es-Sübkî gelmektedir.

Dimyâtî, hadis rivayet ve dirâyet ilminden başka fıkıh, kıraat, nahiv, lugat ve edebiyata, özellikle **ensâb*** ilmine nüfuzu ile de tanınmaktadır. Evs ve Hazrec kabilelerine dair yazdığı eserler onun nesep sahasındaki üstünlüğünü göstermektedir. Yûnînî ve diğer âlimlerin Dimyâtî'ye bu konuda sorduğu bazı sorularla onun verdiği cevapları Tâceddin es-Sübkî derlemiştir (bk. *Ṭabaḳāt*, X, 104-123). Dimyâtî, rivayetlerinin güvenilir olması sebebiyle **sadûk*** ve **mütkın*** diye anılmaktadır. Mizzî, hâfızası onun kadar sağlam birini görmediğini söylemektedir. Siması darbımesel olacak kadar güzel, kendisi mütevazi ve güler yüzlü idi. Dimyâtî 15 Zilkade 705 (29 Mayıs 1306) tarihinde Kahire'deki Zâhiriyye Medresesi'nde hadis okuturken âniden rahatsızlanarak vefat etti. Cenaze namazını Bedreddin İbn Cemâa kıldırdı ve Bâbünnasr Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *Muʿcemü'ş-şüyûḫ*. Dimyâtî bu eserinde uzun yıllar süren seyahatleri sırasında Kahire, İskenderiye, Dımaşk, Halep, Hama, Mardin, Bağdat, Mekke ve Medine gibi ilim muhitlerinde görüştüğü ve kendilerinden rivayette bulunduğu 1300 (veya 1250) âlim hakkında kısa bilgiler vermektedir. Eser Georges Vajda tarafından yayımlanmıştır (Paris 1962). Bu neşre esas olan eksik nüsha 1170 âlimin biyografisini ihtiva etmektedir. 2. *Cüzʾün fîhi ẕikrü'l-muhâcirîn min Ḳureyş ve ḥulefâʾihim ve mevâlîhim ḫâṣṣaten*. Habeşistan'a ve Medine'ye hicret eden Kureyşliler'le onların müttefik ve **mevlâ***larının listesinden ibaret olan eseri Albert Dietrich, Zâhiriyye Kütüphanesi'ndeki iki nüshasını esas alarak neşre hazırlamıştır. Bu çalışma Fikret Işıltan tarafından "Abdalmuʾmin b. Xalaf ad-Dimyāṭī'nin Bir Muhācirūn Listesi" adıyla tercüme edilerek *Şarkiyat Mecmuası*'nda yayımlanmıştır (III, 125-155). 3. *el-Metcerü'r-râbiḥ fî s̱evâbi'l-ʿameli'ṣ-ṣâliḥ*. Eserin bir nüshası Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Reîsülküttâb, nr. 491, 170 varak). 4. *Risâle fî ḳırâʾati Âyeti'l-kürsî ve'l-eẕkâri edbâra'ṣ-ṣalât*. 10 varaktan ibaret olan bu risâlenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Şehid Ali Paşa, nr. 1345/13). 5. *Fażlü'l-ḫayl*. Eser Nazmîzâde Hüseyin Murtazâ tarafından *Tercüme-i Kitâbi Fezâili'l-hayl* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiş olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde bir nüshası mevcuttur (Esad Efendi, nr. 1824). *Fażlü'l-ḫayl*'i Ömer b. Raslân el-Bulkînî *Ḳaṭrü's-seyl* adıyla ihtisar etmiştir. 6. *Keşfü'l-muġaṭṭâ fî fażli'ṣ-ṣalâti'l-vusṭâ*. 7. *et-Teselli ve'l-iġtibâṭ bi-s̱evâbi men teḳaddeme mine'l-infirâṭ*. 8. *Kitâbü'l-Erbaʿîne'l-ebdâli't-tüsâʿiyyât bi'l-Buḫârî ve Müslim* (son dört eserin yazma nüshaları için bk. *GAL*, II, 88; *GAL Suppl.*, II, 79). 9. *el-Muḫtaṣar fî sîreti seyyidi ḫayri'l-beşer*. Eserin bir nüshası Hindistan'da Patna Kütüphanesi'ndedir (Catalogue, XV, 1007).

Bunlardan başka Dimyâtî'nin ensâb sahasındaki otoritesini gösteren, birçoğu da kırk hadise dair olan muhtelif eserleri bulunmaktadır. Talebesi Kāsım b. Yûsuf et-Tücîbî es-Sebtî, *Müstefâdü'r-riḥle ve'l-iġtirâb* adlı eserinde hocasından bizzat dinlediği diğer bazı eserlerini zikretmektedir (s. 46-50). Bunlardan bir kısmı şunlardır: *el-Erbaʿûne ḥadîs̱en el-mütebâyinetü'l-isnâdi'l-muḫarrace ʿale'ṣ-ṣaḥîḥi min ḥadîs̱i Baġdâd* (bu eseri daha sonra ihtisar etmiştir), *el-Erbaʿûne'l-muvâfaḳāti'l-ʿavâlî*, *el-Miʾetü't-tüsâʿiyye fi'l-muvâfaḳāt ve'l-ebdâli'l-ʿâliye*, *Cüzʾün yaḥtevî ʿalâ ḥadîs̱i'r-raḥmeti'l-müselsel*, *Fażlü't-tibâʿi ṣavmi Ramażân bi-sittîn min Şev-*

Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'nin *el-Metcerü'r-râbiḥ fî s̱evâbi'l-ʿameli'ṣ-ṣâliḥ* adlı eserinin zahriyesi ile ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 491)

vâl, Aḫbârü'l-Ḫazrec b. Ḥâriṣe (bu eserde Hazrec'in bütün kollarıyla birlikte Hazrecli sahâbe, tâbiîn ve ileri gelen kimseler incelenmiştir), *Aḫbâru Beni'l-Muṭṭalib b. ʿAbdimenâf, Aḫbâru Benî Nevfel b. ʿAbdimenâf, Aḫbâru Benî Cümaḥ, Aḫbâru Benî Sehm, el-ʿAḳdü'l-müsemmen fî men tüsemmâ bi-ʿAbdilmüʾmin.* Ayrıca Bağdat'ta bulunduğu sırada Abbâsî Halifesi Müsta'sım adına bir kırk hadis hazırladığı bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülmü'min ed-Dimyâtî, *Le dictionnaire des autorités (Muʿǵam aš-šuyūḫ) de ʿAbd al-Muʾmin ad-Dimyāṭī* (nşr. Georges Vajda), Paris 1962; Tücîbî, *Müstefâdü'r-riḥle ve'l-iġtirâb* (nşr. Abdülhafîz Mansûr), Tunus, ts. (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb), s. 37-82; Zehebî, *Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ*, IV, 1478; Vâdîâşî, *Bernâmec* (nşr. Muhammed Mahfûz), Beyrut 1980, s. 148-150; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II, 409-411; Sübkî, *Ṭabaḳāt*, X, 102-123; İsnevî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye*, I, 552-554; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV, 40; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, II, 417-418; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, VIII, 218-219; Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara*, II, 357; İbnü'l-Kādî, *Dürretü'l-ḥicâl*, III, 164-165; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 404; II, 1013, 1279, 1492, 1495, 1735; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât*, VI, 12-13; Dihlevî, *Bustânü'l-muhaddisîn*, s. 168-172; *Îżâḥu'l-meknûn*, II, 425; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 651; Brockelmann, *GAL*, II, 88; *Suppl.*, II, 79; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, VI, 197; Albert Dietrich, "ʿAbdalmuʾmin b. Xalaf ad-Dimyāṭī'nin Bir Muhācirūn Listesi", *ŞM*, III (1959), s. 125-155; James Robson, "Georges Vajda: *Le dictionnaire des autorités (Muʿǵam aš-šuyūḫ) de ʿAbd al-Muʾmin ad-Dimyāṭī*", *BSOAS*, XXVI (1963), s. 655; G. Vajda, "al-Dimyāṭī", *EI²* (İng.), II, 292-293.

ALİ OSMAN ATEŞ

DİMYÂTÎ, Ahmed b. Muhammed

(bk. BENNÂ, Ahmed b. Muhammed).

DİN

(الدين)

I. GENEL OLARAK DİN

A) Etimoloji ve Tarifler. Dil âlimleri, din kelimesinin Arapça **deyn** kökünden masdar veya isim olduğunu kabul ederler. Cevherî dinin "âdet, durum; ceza, mükâfat; itaat" şeklinde başlıca üç anlamını verir ve terim olarak dinin bu son anlamdan geldiğini belirtir (*eṣ-Ṣıḥâḥ*, "dyn" md.). Râğıb el-İsfahânî sadece "itaat" ve "ceza" (karşılık) anlamlarını kaydetmiştir (*el-Müfredât*, "dyn" md.). İbn Manzûr bunlara "hesap" ve "İslâm"ı da eklemiş, ayrıca deynin masdar, dinin isim olduğu yolundaki bir görüşü aktarmıştır (*Lisânü'l-ʿArab*, "dyn" md.). Zebîdî, âyet ve hadisler yanında Arap şiirinden aldığı çeşitli örneklere dayanarak din kelimesinin yirminin üzerinde anlamını ve terim olarak iki ayrı mânasını zikreder (*Tâcü'l-ʿarûs*, "dyn" md.). Mütercim Âsım Efendi ise dinin otuzu aşkın anlamından söz etmiştir. Bunlardan dinin terim anlamını yakından ilgilendirenler şunlardır: Ceza ve karşılık, İslâm, örf ve âdet, zül ve inkıyad, hesap, hâkimiyet ve galibiyet, saltanat ve mülkiyet, hüküm ve ferman, makbul ibadet, millet, şeriat, itaat (*Kâmûs Tercümesi*, "dyn" md.).

Arapça dışındaki Sâmî diller yanında Farsça ve Sanskritçe gibi diğer bazı dillerde de din kelimesini andıran lafızlar vardır. Ârâmî-İbrânî dilinde din "hüküm", **daino** ise Arapça'daki **deyyân** gibi "hüküm sahibi" anlamına gelir. Pehlevî dilinde (Eski Farsça) **daenâ** terim olarak "din" mânasındadır. Ayrıca Soğdca'da **dönden dın** "din, mezhep", Sanskritçe'de **dharmadan darm** veya **drm** "din, inanç" anlamına geliyordu.

Müsteşrik Macdonald, klasik Arap sözlüklerinde sıralanan anlamlara göre birbirinden ayrı üç din kelimesi seçilebildiğini belirtir. a) Ârâmî-İbrânî dilinden olup "hüküm" mânasına gelen kelime. b) Hâlis Arapça olup "örf, âdet" mânasına gelen ve birincisiyle yakınlığı bulunan kelime. c) "Din" mânasını ifade eden ve Farsça vasıtasıyla (daenâ) gelen kelime (*İA*, III, 590). Nöldeke ve Vollers gibi bazı şarkiyatçılar, Arapça'daki dinin üçüncü şıkta gösterilen Pehlevî asıllı kelimeden geldiğini ileri sürerken M. Gaudefroy Demombynes bu kelimenin "din" (religion) anlamında nasıl karar kıldığının bilinmediğini, Arap dilcilerinin bunu **dâneden** gelme saydıklarını, buna karşılık Batılı araştırmacıların dini Farsça bir kelime olan daenâya dayandırdıklarını belirtir. Aynı yazar, Macdonald gibi kendisinin de dini Arapça'daki deyn (borç, yükümlülük) kelimesinin değişime uğramış şekli olarak düşündüğünü ifade eder (*Mahomet*, s. 504). L. Gardet'ye göre de din kelimesi Farsça asıllı değildir; zira İran'ın eski dini Mazdeizm ile İslâm arasında din fikri açısından bir yakınlık bulunmamaktadır. İbrânî-Ârâmî dilindeki din ile (hüküm) Arapça asıllı deynin anlamları arasında sanıldığının aksine fazla bir farklılık yoktur. Semantik bakımdan "belirli bir zamanda ödenmesi gereken borç" anlamındaki deyn giderek "örf, âdet" karşılığında din şeklini almış, daha sonra da "Allah'ın hükmü ve yönetimi" anlamını kazanmıştır (*EI²* [İng.], II, 293).

Kur'ân-ı Kerîm'de din kelimesi doksan iki yerde geçmektedir; ayrıca üç âyette de (et-Tevbe 9/29; es-Sâffât 37/53; el-Vâkıa 56/86) değişik türevleri yer almıştır. Bu âyetlerde dinin başlıca şu anlamlarda kullanıldığı görülür: Zül, yönetme-yönetilme, itaat, hüküm, tapınma, tevhid, İslâm, şeriat, hudûd, âdet, ceza, hesap, millet.

Kur'an'da dinin geçtiği sûrelerin nüzûl sıralarını dikkate alarak bu terimin semantik gelişmesini inceleyenler olmuştur. Yvonne Yazbeck Haddad'ın tesbitine göre (*MW*, LXIV, 114-123) din kelimesinin geçtiği âyetlerin yaklaşık yarısı Mekkî, yarısı Medenî'dir. Mekke döneminin ilk zamanlarında inen âyetlerde din terimi "yevm" kelimesiyle birlikte "yevmü'd-dîn" (din günü; hesap, ceza-mükâfat günü) şeklinde geçer. Yevmü'd-dîn tabiri sonraki Mekkî ve Medenî âyetlerde tekrar edilmemektedir. Bu tabir, ilk dönem âyetlerinin genel muhtevasına uygun olarak insanın iman ve ameline göre hesaba çekileceği âhiret gününü ifade eder (Fâtiha 1/4; Zâriyât 51/6). Mekke devrinin ikinci yarısında nâzil olan dinle ilgili âyetler incelendiğinde bu âyetlerde artık ilk dönemlerde vurgulanan sorumluluk ve hesaptan tevhid ve teslimiyete geçildiği görülür. Buna göre insan sadece Allah'a ibadet edecek, O'na ortak koşmayacaktır. Din Allah tarafından konulan ve insanları O'na ulaştıran yoldur. "Muhlisîne lehü'd-dîn" ifadesinde vurgulanan ihlâs kişinin bütün hayatını yüce Allah'a vakfetmesi, bütün samimiyetiyle O'na bağlanıp teslim olmasıdır; sadece sıkıntı ve üzüntü anında Allah'a yönelmek değil her zaman O'nu hatırlamak ve koyduğu ilkelerden ayrılmamaktır. Bu merhalede "es-sırâtü'l-müstakîm" (doğru yol), "dînen kayyimen" (Âsım kıraatinde "kıyemen"; dosdoğru din) ve "millete İbrâhîm" (İbrâhim'in dini) ibareleri aynı âyette yan yana yer almakta ve birbirini kuvvetlendirmektedir (el-En'âm 6/161; bk. Fahreddin er-Râzî, XIV, 12). Bu husus başka bir Mekkî âyette mevcut değildir (krş. Yûsuf 12/38; en-Nahl 16/123). Daha önce Hz. Peygamber'e yüzünü hanîf (muvahhid) olarak dine çevirmesi emredilmişken (er-Rûm 30/30, 43) artık onun, rabbinin hidayetiyle bunu başardığı; doğru yola, hanîf olarak dosdoğru dine, İbrâhim'in dinine yöneldiği ifa-